

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημείωμα του διευθυντή της σειράς	11
---	----

Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση

Ο Ντυρκάιμ και η κοινωνιολογία της μεταμοντέρνας στάσης	15
---	----

Αντώνης Γεωργούλας

Μάθημα I : ΕΙΣΑΓΩΓΗ	55
----------------------------------	----

- Οι καταβολές του πραγματισμού
- I. Νίτσε
- II. Ο ρομαντισμός
- III. Ο αγγλοσαξονικός κύκλος: Πιρς
- Γουίλιαμ Τζέιμς

Μάθημα II: ΤΟ ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΤΙΚΟ ΡΕΥΜΑ	69
--	----

- Οι θεμελιώδεις θέσεις του πραγματισμού – Κριτικό μέρος
- Η δογματική αντίληψη της αλήθειας
- Κριτική του δογματισμού

Μάθημα III: ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΔΟΓΜΑΤΙΣΜΟΥ (συνέχεια) –	
---	--

ΑΛΗΘΕΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΓΝΩΣΗ	84
--	----

- Υπερανθρώπινη αλήθεια και καθαρός νους
- Ιδεατή αλήθεια και συγκεκριμένες αλήθειες

Μάθημα IV : ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΔΟΓΜΑΤΙΣΜΟΥ (συνέχεια) 95

- Η στατική αντίληψη του πραγματικού 95
- Η πλουραλιστική αντίληψη του πραγματικού 102

Μάθημα V : Ο ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ

ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ 108

- Κενά της πραγματιστικής κριτικής 116

Μάθημα VI : ΟΙ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΕΣ ΠΛΕΥΡΕΣ ΤΟΥ

ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ 119

- I. Ο πραγματισμός ως ριζικός εμπειρισμός 120
- II. Ο πραγματισμός ως πλουραλισμός 124

ΟΙ ΘΕΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ 125

- Η σκέψη και το πραγματικό 126

Μάθημα VII : Η ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟ (συνέχεια) 131

- Ενότητα της γνώσης και της ύπαρξης 138
- Ενότητα του αληθούς και των αξιών 140

Μάθημα VIII : Η ΓΝΩΣΗ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΔΡΑΣΗΣ 142

- Η έννοια και η δράση 145
- Η ικανοποίηση 149

Μάθημα IX : ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΤΙΚΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ

ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ 152

- Η ικανοποίηση των διανοητικών αναγκών 153
- Επαλήθευση και επαληθευσιμότητα 154
- Αναγκαιότητα και ελευθερία 158

Μάθημα X : ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΚΑΙ

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΑΛΗΘΟΥΣ 160

- Η ερμηνεία του Ντιούι 161

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

• Από την ατομική αλήθεια στην απρόσωπη αλήθεια	165
• Γενική αντίληψη της αλήθειας	167
Μάθημα XI : Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΟΥ ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ	169
Μάθημα XII : Ο ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ	171
• Η αγιότητα	174
• Μυστικισμός και «υποσυνείδητο εγώ»	176
• Πολυθεϊσμός	178
• Συμπέρασμα: Το γενικό πνεύμα του πραγματισμού	180
Μάθημα XIII : ΓΕΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ	182
• Το θεμελιώδες κίνητρο της πραγματιστικής στάσης	184
Μάθημα XIV: ΟΙ ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ	190
• Πώς εξηγούνται αυτές οι μεταβολές	195
Μάθημα XV : ΑΛΗΘΕΙΑ ΚΑΙ ΩΦΕΛΙΜΟΤΗΤΑ	198
• Ο πραγματισμός ως λογικός ωφελιμισμός	199
Μάθημα XVI: ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ	206
• Τα επιχειρήματα του Ντιούι υπέρ της υποταγής της σκέψης στη δράση	210
Μάθημα XVII: Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ	214
• Ο αληθινός ρόλος της συνείδησης	215
• Οι συλλογικές αναπαραστάσεις	219
Μάθημα XVIII: ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΑΛΗΘΕΙΑΣ	221
• I. Οι μυθολογικές αλήθειες	221
• II. Οι επιστημονικές αλήθειες	225

Μάθημα ΧΙΧ: ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΛΗΘΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ

ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ 227

- Επιβίωση των μυθολογικών αναπαραστάσεων 229
- Απρόσωπη αλήθεια και ατομικές ποικιλότητες 232

Μάθημα ΧΧ: ΥΠΑΡΧΕΙ ΕΤΕΡΟΓΕΝΕΙΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ

ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟ; 236

- Η διακριτή σκέψη και η «ζωτική ορμή» 240
- Συμπέρασμα 244

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗ ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ

Διαρκής αναπλαισίωση και συνεχείς, κάποτε ριζικοί, μετασχηματισμοί χαρακτηρίζουν τη ζωή μας την τελευταία περίοδο. Ιδίως τα πιο πρόσφατα χρόνια της τρέχουσας δεκαετίας έκαναν στον καθένα σαφή όσα η ειδική επιστήμη είχε από πολυλού διαπιστώσει. Έγινε προφανές ότι η αποφυγή της ατομικής αποτυχίας, κακοδαιμονίας ή κακοτυχίας παύει σταδιακά να υποστηρίζεται πρωταρχικά από την οργανωμένη κοινωνία και την κρατική οντότητα, και περνά όλο και περισσότερο στην ευθύνη του καθενός από εμάς. Αποδομείται το κρατικό μόρφωμα, στο οποίο οι κοινωνίες είχαν εκχωρήσει τις εξουσίες για αποτελεσματική δράση στα πλαίσια του εθνικού χώρου. Αντίστοιχα, υπερτοπικά, διεθνή, ίσως και παγκόσμια μορφώματα αναλαμβάνουν διαρκώς περισσότερες εξουσίες. Στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης περίπου τα τρία τέταρτα των νόμων που αποφασίζονται στα εθνικά κοινοβούλια έχουν πηγή τους αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και άλλων οργάνων της ΕΕ, αποτελώντας έτσι προσαρμογή ευρύτερων ευρωπαϊκών αποφάσεων στις τοπικές εθνικές καταστάσεις. Αυτό συμβαίνει στην ελληνική περίπτωση, όπως και σε όλες τις άλλες ευρωπαϊκές, ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή όχι της τρόικας και των εξουσιών της.

Την ίδια στιγμή οι σχέσεις των ατόμων γίνονται λιγότερο στενές και αδυνατούν να αποτελέσουν ένα σταθερό δίκτυ ασφαλείας. Μειώνονται όλο και περισσότερο αυτοί που έχουν τη δυνατότητα –ή που γνωρίζουμε βάσιμα ότι προτίθενται– να μας στηρίξουν στις δυσκολίες της ζωής. Ο μακροπρόθεσμος σχεδιασμός του βίου και της δράσης των ανθρώπων καταρρέει. Ο βίος κατακερματίζεται σε φάσεις που δεν ακολουθούν κατ' ανάγκη τη μέχρι πρόσφατα γνωστή αλληλουχία. Σχετικοποιείται έτσι το νόημα τρεχόντων όρων, όπως «πρόοδος» ή «εξέλιξη», που κυριάρχησαν κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η ευθύνη για την επίλυση των διλημάτων, των προβλημάτων και των δυσμορφιών της ζωής μεταφέρεται στα άτομα. Γνωστοί από παλιά, ισχυροί κανόνες ζωής υποχωρούν. Ανακύπτουν αβέβαιες κανονικοποιήσεις του βίου, διαδικασίες που συχνά είναι αντιφατικές μεταξύ τους. Ας σκεφτεί κανείς τι συμβαίνει στη χώρα μας, στο πλέγμα (ή μήπως στο αβέβαιο πλέον πλέγμα;) «εκπαίδευση και εργασία». Τη θέση της βεβαιότητας έχουν πάρει η ευελιξία, η ελαστικοποίηση, δηλαδή η ετοιμότητα για αλλαγή στόχων, συνθηκών και τακτικών ζωής, όσο και τρόπων και τρόπων διαβίωσης και απασχόλησης. Έτσι και στη χώρα μας έχουμε περάσει από τη σταθερή στη ρευστή μορφή της νεωτερικότητας. Το διατρανώνει η πρόσφατη κρίση με τις όχι μόνο οικονομικές αλλά, όσον αφορά τις μακρόχρονες επιπτώσεις της, πρωτίστως κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές επιδράσεις. Την κατανόηση και καλύτερη αντιμετώπιση αυτών των ρευστών καταστάσεων θα μπορούσαν να προσφέρουν δημοσιεύσεις κοινωνιολογικού περιεχομένου.

Η σειρά «Κοινωνιολογία» των εκδόσεων Πεδίο ευελπιστεί να προσφέρει πεδία ανάλυσης και κατανόησης των καταστάσεων του σύγχρονου βίου. Επιχειρεί μάλιστα να το κάνει με δύο ειδών δημοσιεύσεις. Πρώτον, με μεταφράσεις παλαιότερων και

νεότερων κλασικών έργων της παγκόσμιας βιβλιογραφίας τα οποία μέχρι σήμερα έχουν μείνει αμετάφραστα στην ελληνική γλώσσα, έργων που είναι προσπελάσιμα είτε από το πρωτότυπο είτε μέσω της δευτερογενούς αναφοράς (και συχνά ερμηνείας) σε αυτά από άλλους, μεταγενέστερους συγγραφείς. Δεύτερον, με εργασίες που αφορούν την ανάλυση καταστάσεων της ελληνικής κοινωνίας, με στόχο πάντα την καλύτερη κατανόησή της.

Στην παρούσα έκδοση περιλαμβάνεται το ύστερο πόνημα του Εμίλ Ντυρκάιμ, θεμελιωτή της γαλλικής κοινωνιολογικής σχολής και πρώτου κατόχου πανεπιστημιακής έδρας στη χώρα του, η οποία μετά την εντυπωσιακή επιστημονική παρουσία του στο εν λόγω πεδίο μετονομάστηκε σε «έδρα κοινωνιολογίας». Η έκδοση περιέχει τα τελευταία μαθήματα που έδωσε ο Ντυρκάιμ κατά το ακαδημαϊκό έτος 1913-14 στη Σορβόνη, λίγο πριν από το ξέσπασμα του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου. Τα γεγονότα που ακολούθησαν από εκείνη τη χρονιά και για δεκαετίες ήταν ακραία και συγκλονιστικά: οι «εμφύλιοι ευρωπαϊκοί πόλεμοι» (R. Frank), με τις παγκόσμιες επιδράσεις τους, είχαν καταλυτικές επιπτώσεις και για τον ίδιο τον μεγάλο κοινωνιολόγο, ο οποίος χτυπημένος οικογενειακά από τον πόλεμο κατέληξε το 1917.

Τα μαθήματα αναφέρονται στον «πραγματισμό και την κοινωνιολογία». Ο βασισμένος πρωτίστως σε αγγλοσάξονες θεωρητικούς πραγματισμός, με τον εκτεταμένο ατομοκεντρισμό και ωφελιμισμό της προσέγγισής του, έτεινε να κυριαρχεί στον δημόσιο λόγο έναν αιώνα πριν από τη σημερινή εποχή, κάτι το οποίο συμβαίνει και πάλι κατά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες. Γι' αυτό και η κοινωνιολογική ανάλυση του μεγάλου κλασικού παραμένει ιδιαίτερα επίκαιρη, όπως τεκμηριώνει στην εισαγωγή του ο καθηγητής Αντώνης Γεωργούλας. Η διεισδυτική αυτή ει-

σαγωγή υποστηρίζει την κατανόηση του κλασικού κειμένου, αλλά και της σημασίας του για τον σύγχρονο προβληματισμό. Ευελπιστούμε ότι η κατανόηση και η ανάλυση της τρέχουσας κοινωνικής, πνευματικής και πολιτισμικής κρίσης θα βρουν στο βιβλίο αυτό ένα χρήσιμο υποβοηθητικό μέσο, δίνοντας έτσι την ευκαιρία στην κοινωνιολογία να αναδείξει την εγκυρότητα και τη χρησιμότητα της ανάλυσής της.

Νικήτας Πατινιώτης
Απρίλιος 2011

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ποιοι λόγοι με οδήγησαν να επιλέξω το θέμα αυτού του μαθήματος; Γιατί του έδωσα τον τίτλο: *Πραγματισμός και κοινωνιολογία*; Πρώτα επειδή ο πραγματισμός είναι επίκαιρος, καθώς είναι σχεδόν η μόνη θεωρία της αλήθειας που υπάρχει σήμερα. Έπειτα επειδή στον πραγματισμό υπάρχει ένα νόημα της *ζωής* και της *δράσης*, κοινό με εκείνο της κοινωνιολογίας: οι δύο τάσεις είναι παιδιά της ίδιας εποχής.

Τοποθετούμαι ωστόσο μακράν των συμπερασμάτων του πραγματισμού. Άρα υπάρχει ενδιαφέρον να επισημανθούν οι αντίστοιχες θέσεις των δύο συστημάτων ιδεών. Το πρόβλημα που εγείρει ο πραγματισμός είναι εξαιρετικά σοβαρό. Είμαστε σήμερα θεατές μιας *επίθεσης*, μιας πραγματικά ένοπλης μάχης κατά του *Λόγου*.⁵² Συνεπώς υπάρχει ένα τριπλό ενδιαφέρον ως προς αυτό το πρόβλημα.

- Πρώτον, υπάρχει ένα *γενικό* ενδιαφέρον. Ο πραγματισμός μπορεί να μας κάνει να αντιληφθούμε, περισσότερο από

51. Μάθημα της 9ης Δεκεμβρίου 1913.

52. Πιθανός υπαινιγμός σε απόσπασμα του βιβλίου του Γ. Τζέιμς, *Le pragmatisme* (σ. 63), όπου σημειώνεται ότι ο πραγματισμός «εφορμά πάνοπλος και με πολεμική διάθεση εναντίον των αξιώσεων και των μεθόδων του ορθολογισμού».

κάθε άλλο σύστημα ιδεών, την ανάγκη ανανέωσης του παραδοσιακού ορθολογισμού και τούτο επειδή μας δείχνει τις ανεπάρκειες του τελευταίου.

- Δεύτερον, υπάρχει ένα *εθνικό* ενδιαφέρον. Η γαλλική μας κουλτούρα έχει ουσιαστικά ορθολογική βάση. Εδώ ο 18ος αιώνας είναι προέκταση του καρτεσιανισμού. Η πλήρης άρνηση του ορθολογισμού θα συγκροτούσε λοιπόν κίνδυνο, καθώς θα διατάρασσε όλη μας την εθνική κουλτούρα. Εάν γινόταν αποδεκτή η μορφή του ανορθολογισμού που αντιπροσωπεύει ο πραγματισμός, θα έπρεπε να μετασχηματιστεί ριζικά το γαλλικό πνεύμα στο σύνολό του.
- Τρίτον, υπάρχει ένα καθαρά *φιλοσοφικό* ενδιαφέρον. Ο ορθολογικός τρόπος σκέψης δεν χαρακτηρίζει μόνο τη δική μας κουλτούρα, αλλά ολόκληρη τη φιλοσοφική παράδοση από τις απαρχές της – με μια εξαίρεση που θα εξετάσουμε αργότερα. Εάν λοιπόν ο πραγματισμός ήταν έγκυρος, θα έπρεπε να ανατραπεί όλη η φιλοσοφική μας παράδοση.

Βέβαια στο εσωτερικό της φιλοσοφικής παράδοσης διακρίνονται σε γενικές γραμμές δύο ρεύματα: το ρεύμα του ορθολογισμού και το ρεύμα του εμπειρισμού. Εύκολα βλέπει κανείς ότι ο εμπειρισμός και ο ορθολογισμός είναι τελικώς δύο διαφορετικοί τρόποι κατάφασης του λόγου. Αμφότεροι έχουν μια λατρεία, αυτή της *αλήθειας* που ο πραγματισμός προσπαθεί να γκρεμίσει. Δέχονται αμφότεροι ότι υπάρχουν *αναγκαίες κρίσεις*. Η διαφορά τους βρίσκεται στο πώς εξηγείται αυτή η αναγκαιότητα: ο μεν εμπειρισμός τη θεμελιώνει στη φύση των πραγμάτων, ο δε ορθολογισμός στον λόγο καθαυτόν, στη φύση της σκέψης. Αμφότεροι ωστόσο αναγνωρίζουν τον αναγκαίο και υποχρεωτικό χαρακτήρα κάποιων αληθειών και οι μεταξύ τους διαφορές είναι δευτερεύουσες πλάι στο θεμελιώδες αυτό σημείο. Ο πραγματισμός αρνείται ακριβώς την

υποχρεωτική ισχύ των λογικών κρίσεων, την αναγκαιότητα των κρίσεων αληθείας. Δηλώνει ότι ο νους παραμένει ελεύθερος μπροστά στο αληθές.

Με την παραπάνω θέση ο πραγματισμός πλησιάζει τη μοναδική εξαίρεση που αναφέρθηκε προηγουμένως: τη σοφιστική, η οποία αρνιόταν επίσης κάθε αλήθεια. Αυτή η εγγύτητα δεν είναι αυθαίρετη, καθώς έχει γίνει παραδεκτή από τους ίδιους τους πραγματιστές. Ο ίδιος ο Σίλλερ δηλώνει «πρωταγορικός» και υπενθυμίζει το αξίωμα: «πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος».⁵³

Ας μην ξεχνάμε ωστόσο τον χρήσιμο ρόλο που έπαιξε η σοφιστική στην ιστορία των φιλοσοφικών συστημάτων: αυτή έδωσε στον Σωκράτη το έναυσμα. Με τον ίδιο τρόπο ο πραγματισμός μπορεί να χρησιμεύσει σήμερα για να βγει η φιλοσοφική σκέψη από τον νέο «δογματικό λήθαργο», στον οποίο τείνει να περιέλθει μετά την επαγρύπνηση που της έδωσε η κριτική του Καντ. Όπως ήδη ειπώθηκε, το πλεονέκτημά του είναι ότι φωτίζει τις αδυναμίες του παλαιού ορθολογισμού. Εάν ο ορθολογισμός θέλει να ικανοποιεί τις απαιτήσεις της σύγχρονης σκέψης πρέπει να ανανεωθεί και να λάβει υπόψη του κάποιες από τις νέες σκοπιές που εισήγαγε η σημερινή επιστήμη. Το πρόβλημα είναι να βρεθεί μια συνταγή που να κρατά τα ουσιώδη σημεία του ορθολογισμού καλύπτοντας τις θεμελιωμένες κριτικές που του απευθύνει ο πραγματισμός.

53. Βλ. F.C.S. Schiller, *Humanism*, 1903, σσ. 17-19· *Studies in Humanism* (1907), Κεφάλαιο II: «From Plato to Protagoras», γαλλική μετάφραση: *Études sur l'humanisme*, σσ. 28-90, και Κεφάλαιο XIV: «Protagoras the Humanist», *Études sur l'humanisme*, σσ. 388-416· *Plato or Protagora?*, Οξφόρδη, 1908, και στο περιοδικό *Mind*, Οκτώβριος, 1908· «The Humanism of Protagora», *Mind*, Απρίλιος, 1911 κ.λπ.

Οι καταβολές του πραγματισμού

Ι. Νίτσε

Ο Ρενέ Μπερτελό (René Berthelot) σε ένα πρόσφατο βιβλίο του,⁵⁴ βλέπει την πρώτη μορφή του πραγματισμού στο έργο του Νίτσε (Friedrich Wilhelm Nietzsche). Ακριβέστερα, θεωρεί ότι ο Νίτσε αντιπροσωπεύει τον ριζικό και ολοκληρωμένο πραγματισμό. Ως εκ τούτου ο συγγραφέας πιστεύει ότι μπορεί να προσδέσει τον πραγματισμό στον γερμανικό ρομαντισμό και να τον θεωρήσει μια γερμανική έμπνευση. Κάτι που εμείς δεν δεχόμαστε και θα τον προσδένουμε περισσότερο στην παράδοση της αγγλοσαξονικής σκέψης.

Ποια είναι άραγε τα κοινά σημεία ανάμεσα στη σκέψη του Νίτσε και τον πραγματισμό; Ο Νίτσε αρνείται να προσδώσει απόλυτο χαρακτήρα ή χαρακτήρα καθολικής αλήθειας στο κάθε είδος ηθικού ιδεώδους. Κατ' αυτόν, το ιδεώδες είναι πέρα από το αληθές και το λανθασμένο: «Αυτός είναι τώρα ο δρόμος μου, είπε ο Ζαρατούστρα – πού είναι ο δικός σας; Να τι απαντούσα σε όσους μού ζητούσαν “τον δρόμο”. Διότι ο *δρόμος* δεν υπάρχει».⁵⁵ Στα μάτια του Νίτσε ο κάθε λογικός ή ηθικός κανόνας είναι κατώτερης τάξης. Ο Νίτσε είναι προσανατολισμένος προς την πλήρη χειραφέτηση της συμπεριφοράς και της σκέψης. Η θεωρησιακή αλήθεια δεν θα μπορούσε να είναι ούτε απρόσωπη ούτε καθολική. Δεν μπορούμε να γνωρίσουμε τα πράγματα παρά μόνο ακολουθώντας τους δρόμους που

54. R.M. Berthelot, *Un romantisme utilitaire. Étude sur le mouvement pragmatiste*, τόμ. Ι: *Le pragmatisme chez Nietzsche et chez Poincaré*, Alcan, Παρίσι, 1911.

55. *Zarathoustra*, 3ο Μέρος: «De l'esprit de pesanteur», *Mercure de France*, Παρίσι, σσ. 226-227· παρατίθεται στο R. Berthelot, ό.π., σσ. 36-37.

τα παραμορφώνουν, που λίγο πολύ τα μετασχηματίζουν στη σκέψη μας. Τα κατασκευάζουμε κατ' εικόνα μας· τα τοποθετούμε στον χώρο, τα ταξινομούμε σε γένη και είδη κ.λπ. Τίποτε από τα παραπάνω δεν υπάρχει, ούτε καν η σχέση αιτίας-αποτελέσματος. Υποκαθιστούμε την πραγματικότητα με ένα σύστημα συμβόλων, φαντασιώσεων, εν συντομία με ψευδαισθήσεις: «Πώς θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε, άμα το επιχειρούμε με πράγματα που δεν υπάρχουν, με γραμμές, με επιφάνειες, με σώματα, με άτομα, με διαιρετέους χρόνους και με διαιρετέους χώρους! Πώς άραγε θα ήταν δυνατή η ερμηνεία, αφού πρώτα κάνουμε για καθετί μια εικόνα, τη δική μας εικόνα;».⁵⁶

Γιατί όμως κάνουμε αυτές τις φαντασιώσεις; Επειδή μας είναι χρήσιμες για να ζούμε, απαντά ο Νίτσε. Είναι λανθασμένες, αλλά, για να διαιωνίζεται το ανθρώπινο είδος, πρέπει να γίνονται *πιστευτές* ως αληθινές. Επιβίωσε ό,τι μας βοήθησε να ζήσουμε και τα υπόλοιπα χάθηκαν: «Κανένα έμβιο ον δεν θα είχε διατηρηθεί, άμα δεν είχε αναπτύξει έντονα μια τάση προς την κατάφαση κι όχι προς την αμφιβολία, προς το λάθος και τη φαντασία κι όχι προς την αναμονή, προς την αποδοχή κι όχι προς την άρνηση, προς την κατάκριση κι όχι προς την ορθότητα. Η ακολουθία των σκέψεων και των παραγωγικών λογικών αντιστοιχεί στο σημερινό μας μυαλό σε μια διαδικασία, σε μια πάλη ενστίκτων· δεν είναι από μόνες τους ούτε λογικές ούτε ορθές· ο πανάρχαιος μηχανισμός λειτουργεί μέσα μας τόσο γοργά και καλυμμένα που δεν αντιλαμβανόμαστε παρά μόνο το αποτέλεσμα της πάλης».⁵⁷ Άρα, κατά τον Νίτσε, η *ωφέλεια* προσδιορίζει ό,τι εκλαμβάνεται ως

56. Βλ. *Le gai savoir*, αφορισμός 112· παρατίθεται στο R. Berthelot, ό.π., σ. 43.

57. Βλ. αφορισμός 111, ό.π., σ. 42.

αληθές και αποκλείει ό,τι εκλαμβάνεται ως λανθασμένη κρίση. Αντίθετα η αρχή του πραγματισμού είναι ότι *το αληθές είναι το ωφέλιμο*.

Ανάμεσα λοιπόν στη σκέψη του Νίτσε και τον πραγματισμό υπάρχουν βαθιές διαφορές. Ας επισημάνουμε ότι ο Νίτσε δεν λέει ότι το ωφέλιμο είναι αληθές, αλλά ότι αυτό που *φαίνεται* ως αληθές θεμελιώθηκε ως τέτοιο λόγω της ωφέλειάς του. Στα μάτια του το ωφέλιμο είναι λανθασμένο. Κατ' αυτόν, υπάρχει μια άλλη μορφή αλήθειας πέραν αυτής των ανθρώπων της «αγέλης», μια άλλη ηθική από την «ηθική των σκλάβων», μια άλλη λογική από την κοινή λογική. Υπάρχει μια αλήθεια που μόνο ο απελευθερωμένος νους μπορεί να φτάσει. Ο νους του καλλιτέχνη είναι απελευθερωμένος από κάθε κανόνα, ικανός να διαφύγει από όλες τις μορφές πραγματικότητας και να συλλάβει με τη *διαίσθηση* αυτό που κρύβεται πίσω από το φαίνεσθαι και τη φαντασίωση.

Δεν υπάρχει κάτι παρόμοιο στον πραγματισμό. Για τον πραγματισμό η επιφάνεια των πραγμάτων δεν είναι διακριτή από το βάθος τους. Η επιφάνεια είναι τα πράγματα όπως μας εμφανίζονται. Σε αυτή ζούμε και αυτή συγκροτεί την πραγματικότητα. Δεν υπάρχει κάτι προς αναζήτηση κάτω από τα πράγματα όπως εμφανίζονται. Πρέπει να αρκεστούμε στον κόσμο όπως μας εμφανίζεται και δεν πρέπει να έχουμε έγνοια για να μάθουμε εάν υπάρχει κάτι άλλο πέραν αυτού. Ο Τζέιμς παρουσιάζει το σύστημα ιδεών του ως ένα είδος *ριζικού εμπειρισμού* και μέσα στην επιχειρηματολογία του διακωμωδεί συγχνά την αιτιολόγηση και τη λογική. Γι' αυτόν έχει σημασία μόνο ό,τι εμφανίζεται στην άμεση εμπειρία: η σκέψη κινείται πάντα σε ένα και μοναδικό επίπεδο, ποτέ σε δύο διαφορετικά.

Απόδειξη τούτου είναι ότι ο πραγματισμός ακόμη κι όταν φαίνεται να δέχεται ότι κάτι ξεπερνά την εμπειρία, να δέχε-

ται κάτι πάνω από τον κόσμο των φαινομένων, ακόμη και τότε αυτός δεν βγαίνει έξω από τον κόσμο. Τούτο εκφράζεται στις *θρησκευτικές* του *τάσεις* που είναι πολύ πραγματικές. Θεωρεί ότι τα υπερφυσικά όντα, οι Θεοί, είναι μέσα στη φύση· θεωρεί ότι είναι πραγματικές δυνάμεις δίπλα μας. Ωστόσο, ενώ δεν τις διαπιστώνουμε άμεσα, οι επιρροές τους μας αποκαλύπτονται σε ιδιαίτερες στιγμές και σε ιδιαίτερες εμπειρίες. Μπορούμε να τις ανακαλύψουμε στην πορεία, όπως ακριβώς ανακαλύψαμε τις φυσικές δυνάμεις (ηλεκτρισμός κ.λπ.), των οποίων αγνοούσαμε την ύπαρξη, ενώ αυτές υπήρχαν. Τα πάντα λοιπόν συμβαίνουν στο φαινομενικό επίπεδο, κάτι που απέχει πολύ από τη νितσεϊκή σκέψη.

Δεν είναι λάθος ότι ο Νίτσε, σε κάποιες περιόδους της ζωής του, είχε αρνηθεί την ύπαρξη ενός υποστρώματος κρυμμένου κάτω από το φαίνεσθαι και είχε δεχθεί ότι υπάρχει μόνο το τελευταίο. Όπως λοιπόν ο ρόλος του καλλιτέχνη θα ήταν να απελευθερωθεί από το φαίνεσθαι και στη θέση του να δημιουργήσει έναν κόσμο από κινούμενες και ποικίλες εικόνες που θα αναπτύσσονταν αυτόνομα, έτσι και η σκέψη, αφού θα είχε αποσπαστεί από το λογικό της πλαίσιο, θα μπορούσε κι αυτή να αναπτυχθεί ελεύθερα.

Ο πραγματισμός είναι επίσης διαθλαστικός σε αυτόν τον τρόπο θέασης. Δεν απαιτεί να εμβαθύνει ούτε να ξεπεράσει την άμεση πραγματικότητα για να την υποκαταστήσει με έναν κόσμο δημιουργιών του νου. Κυριαρχεί σε αυτόν μια ρεαλιστική και πρακτική αίσθηση. Ο πραγματιστής είναι άνθρωπος της *δράσης* που δίνει εκ των υστέρων σημασία στα πράγματα. Δεν ονειρεύεται τη δράση, δεν παίρνει ποτέ, όπως ο Νίτσε, το ύφος ενός προφήτη ή ενός εμπνευσμένου και δεν γνωρίζει από άγχος και ανησυχία. Γι' αυτόν η αλήθεια είναι απλώς κάτι προς *πραγματοποίηση*.

II. Ο ρομαντισμός

Απομένει να αναδειχθούν κάποια κοινά σημεία ανάμεσα στον πραγματισμό και τον ρομαντισμό: είναι κυρίως η αίσθηση της πολυπλοκότητας, του πλούτου και της ποικιλότητας της ζωής όπως αυτή μάς δίνεται. Ο ρομαντισμός ήταν εν μέρει αντίδραση σε ό,τι απλοϊκό υπήρχε στον ορθολογισμό και την κοινωνική φιλοσοφία του ύστερου 18ου αιώνα.

Ωστόσο αυτή η αίσθηση της πολυπλοκότητας των ανθρώπινων πραγμάτων, αυτή η αίσθηση ανεπάρκειας της φιλοσοφίας του 18ου αιώνα, βρίσκεται επίσης στην κοινωνιολογία που γεννιόταν εκείνη την εποχή. Υπάρχει στην κοινωνιολογία του Σαιν-Σιμόν (Henri de Saint-Simon) και του Α. Κοντ, οι οποίοι αντιλήφθηκαν πως η κοινωνική ζωή δεν ήταν αφηρημένες σχέσεις, αλλά ότι περιείχε έναν εξαιρετικό πλούτο. Αυτή λοιπόν η αίσθηση δεν καταλήγει αναγκαστικά ούτε στον μυστικισμό ούτε στον πραγματισμό. Ιδιαίτερα ο Κοντ, όντας ορθολογιστής στον μέγιστο βαθμό, προσπαθεί να θεμελιώσει μια κοινωνιολογία πιο σύνθετη, πιο πλούσια και λιγότερο φορμαλιστική από την κοινωνική φιλοσοφία του 18ου αιώνα.

III. Ο αγγλοσαξονικός κύκλος: Πιρς

Για να κατανοηθεί ο πραγματισμός, δεν χρειάζεται να ανατρέξει κανείς ούτε σε μακρινά συστήματα ιδεών ούτε στη γερμανική φιλοσοφία. Αρκεί να τον τοποθετήσει εκ νέου στο κοινωνικό περιβάλλον καταγωγής του, δηλαδή στο αγγλοσαξονικό περιβάλλον.

Ο πρώτος στοχαστής που χρησιμοποίησε τη λέξη πραγματισμός είναι ο Αμερικάνος Πιρς. Σε άρθρο του, που δημο-

σιεύθηκε τον Ιανουάριο του 1878 σε ένα αμερικάνικο περιοδικό⁵⁸ και του οποίου η μετάφραση δημοσιεύθηκε στη *Revue Philosophique* τον Ιανουάριο του 1879⁵⁹ με τον τίτλο: «Comment rendre nos idées claires» («Πώς να διασαφηνίσουμε τις ιδέες μας»), εξέθεσε για πρώτη φορά εκείνες τις ιδέες που οι πραγματιστές διεκδικούν ως δικές τους.

Να το ουσιώδες. Ο Πιρς αναρωτιέται γιατί σκεφτόμαστε και απαντά: επειδή *αμφιβάλλουμε*. Αν βρισκόμασταν σε μια μόνιμη κατάσταση βεβαιότητας, δεν θα είχαμε ανάγκη ούτε να σκεφτούμε ούτε να προσπαθήσουμε να βγούμε από τις αμφιβολίες μας. «Ο ερεθισμός που προκαλεί η αμφιβολία μάς ωθεί στην προσπάθεια να επιτύχουμε την κατάσταση πεποίθησης». Από την άλλη μεριά, η δράση μεταφράζει την πεποίθηση: δεν υπάρχει πεποίθηση χωρίς δράση και η δράση πρέπει να παίρνει τον χαρακτήρα της πεποίθησης που την προξενεί. Η κατάσταση της πεποίθησης είναι κατάσταση ισορροπίας, άρα ανάπαυσης, και είναι ο λόγος που την αναζητάμε. Άρα το ουσιώδες γνώρισμα της πεποίθησης είναι «η θεμελίωση μιας συνήθειας. Η συνήθειά μας έχει τον ίδιο χαρακτήρα με τις δράσεις μας, η πεποίθησή μας με τη συνήθειά μας και η αντίληψή μας με την πεποίθησή μας». Έτσι η *αμφιβολία* γεννά την *ιδέα*, η ιδέα γεννά τη *δράση* και μόλις γίνει πεποίθηση μεταφράζεται σε οργανωμένες κινήσεις, δηλαδή σε *συνήθεια*. Όλη η σημασία της ιδέας έγκειται στη σημασία της συνήθειας που αυτή η ιδέα προσδιόρισε.

58. Charles Sanders Peirce, «How to Make our Ideas Clear», *Popular Science Monthly*, XII, σσ. 286-302.

59. Βλ. σσ. 39-57. Ο γενικός τίτλος είναι: «La logique de la science». Ένα πρότερο άρθρο δημοσιεύθηκε τον Δεκέμβριο του 1878, σσ. 553-569.

Εξού και ο κανόνας: «Να εξεταστούν τα πρακτικά αποτελέσματα που θεωρούμε ότι μπορεί να προέκυψαν από το αντικείμενο της αντίληψής μας. Η αντίληψη όλων αυτών των αποτελεσμάτων είναι η ολοκληρωμένη αντίληψη του αντικειμένου». Εφόσον σε δύο περιπτώσεις, που σας φαίνονται διαφορετικές, τα αποτελέσματα είναι τα ίδια, είτε μπροστά σε μια λανθασμένη διάκριση: το αντικείμενο είναι το ίδιο. Έστω, για παράδειγμα, οι διαμάχες ανάμεσα στους καθολικούς και τους προτεστάντες γύρω από το ζήτημα της μετουσίωσης. Οι μεν βλέπουν στο μυστήριο της Ευχαριστίας μια πραγματική παρουσία και οι δε ένα σύμβολο. Το τελικό αποτέλεσμα όμως είναι το ίδιο και για τους δύο: η όστια είναι η τροφή της ψυχής. Ως εκ τούτου ελάχιστη σημασία έχει αν όντως η όστια είναι ή όχι το σώμα και το αίμα του Χριστού. Η συζήτηση είναι ένας απλός βερμπαλισμός.⁶⁰

Τα παραπάνω προαναγγέλλουν ακόμη εξ αποστάσεως τον πραγματισμό. Σε αυτό το άρθρο εξάλλου ο Πιρς ούτε που χρησιμοποιεί τη λέξη πραγματισμός. Θα το κάνει πολύ αργότερα, το 1902, σε ένα άρθρο του στο *Dictionary of Philosophy* του

60. Φαίνεται ότι εδώ ο Ντυρκάιμ τροποποίησε ηθελημένα το κείμενο του Πιρς για ευνόητους λόγους. Διαβάζει κανείς στη γαλλική μετάφραση (ό.π., σ. 47): «Λέγοντας κρασί δεν εννοούμε κάτι άλλο από αυτό που προκαλεί στις αισθήσεις διάφορα άμεσα ή έμμεσα αποτελέσματα και με το να αναφέρεται κανείς σε ένα αντικείμενο που είναι προικισμένο με όλες τις υλικές ιδιότητες του κρασιού ως εάν να ήταν αίμα είναι σαν να μιλά ένα ιδίωμα που στερείται νοήματος». Στο *Le pragmatisme* (σ. 91) ο Τζέιμς χρησιμοποιεί το ίδιο παράδειγμα, αλλά στην αντίθετη κατεύθυνση, προκειμένου να αποδείξει ότι η ίδια η έννοια της ουσίας επιδέχεται «πραγματιστικής εφαρμογής».

Τζ.Μ. Μπάλντγουιν (James Mark Baldwin).⁶¹ Θα πει όμως ότι τον χρησιμοποιούσε πολύ καιρό πριν στις ιδιωτικές του συζητήσεις.⁶²

Υπάρχει σίγουρα συγγένεια ανάμεσα στη θέση που υποστηρίζεται από τον Πιρς στο συγκεκριμένο άρθρο και τον πραγματισμό. Τα δύο συστήματα ιδεών είναι σύμφωνα ως προς τη στενή σύνδεση της ιδέας και της δράσης και τούτο προκειμένου να παραμερίσουν όλα τα αμιγώς μεταφυσικά ερωτήματα και τις επουσιώδεις συζητήσεις και, τελικά, προκειμένου να μπορέσουν να θέσουν μόνο τα προβλήματα που παρουσιάζουν πρακτικό ενδιαφέρον και των οποίων οι όροι είναι δανεισμένοι από τον αισθητό κόσμο.

Υπάρχει όμως μια ουσιώδης διαφορά. Στο άρθρο του Πιρς δεν υπάρχει θεωρία της αλήθειας. Το πρόβλημα της αλήθειας δεν τίθεται. Ο συγγραφέας διερωτάται πώς μπορούμε να *διασαφηνίσουμε* τις ιδέες μας κι όχι ποιες είναι οι απαιτούμενες συνθήκες, ώστε η ιδέα ενός πράγματος να αναπαριστά αληθινά τα αισθητά του αποτελέσματα. Επιπλέον ο Πιρς παραδέχεται, ακολουθώντας την κλασική θεωρία, ότι η αλήθεια επιβάλλεται ως κάτι το «μοιραίο», ότι ο ανθρώπινος νους δεν μπορεί παρά να υποκλιθεί μπροστά της. Έτσι το αληθές είναι μια γνώμη που έχει τη δικαιολόγηση μέσα της κι όλοι οι ερευνητές είναι *υποχρεωμένοι* να τη δεχθούν. Κάτι που είναι εντελώς αντίθετο προς την πραγματιστική αρχή.

Όταν θα δημοσιευθούν οι εργασίες του Τζέιμς, ο Πιρς θα αρνηθεί να συστρατευθεί μαζί του και θα προσπαθήσει να

61. J.M. Baldwin, *Dictionary of Philosophy*, τόμ. II, σσ. 321-322.

62. Ch.S. Peirce, «What Pragmatism is», *Monist*, XV(2), 1905, σσ. 161-181.

δείξει τις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ τους. Ο Πιρς δεν αποποιείται τον ορθολογισμό: η δράση στα μάτια του έχει αξία, επειδή είναι εργαλείο της προόδου του λόγου. Στο άρθρο του στο *Λεξικό* του Μπάλντγουιν, το 1902, αναγνωρίζει ότι δεν επέμεινε επαρκώς σε αυτό το σημείο και απομακρύνεται ρητά από τις ερμηνείες του Τζέιμς. Σε άρθρο που δημοσιεύει το 1905 στο περιοδικό *Monist* με τίτλο: «What Pragmatism is» επινοεί έναν νέο όρο: τον *πραγματικισμό* (*pragmaticisme*), σημειώνοντας ότι είναι ένας «όρος πολύ άσχημος για να μπει κάποιος στον κόπο να τον πάρει» και τούτο για να αποφευχθεί οποιαδήποτε σύγχυση ανάμεσα στη θέση του και σε εκείνη του Τζέιμς. Σε ένα άλλο άρθρο του, με τίτλο: «Οι καταλήξεις του πραγματικισμού»,⁶³ χαρακτηρίζει το σύστημα ιδεών του ως «σύστημα του κοινού νου». Υπό αυτές τις συνθήκες είναι αρκετά περίεργο που ο Τζέιμς συνέχισε να επικαλείται τον Πιρς, να χαιρετίζει στο πρόσωπό του τον πατέρα του πραγματισμού και να ξεχνά να επισημαίνει αυτές τις διαφορές.

Γουίλιαμ Τζέιμς

Ο αληθινός πατέρας του πραγματισμού είναι ο Γ. Τζέιμς. Το 1896 δημοσίευσε το βιβλίο του *Θέληση για πίστη*,⁶⁴ το οποίο θα επανεκδοθεί το 1911. Εδώ, αφενός, διακρίνει τα αμιγώς θεωρητικά ερωτήματα που ανήκουν αποκλειστικά στην επιστή-

63. Ch.S. Peirce, «The Issues of Pragmaticism», *Monist*, XV(4), Οκτώβριος 1905, σσ. 481-499.

64. W. James, *The Will to Believe and other Essays in Popular Philosophy*, Λονδίνο, 1896, γαλλική μετάφραση 1916.

μη και για τα οποία, ακόμη κι αν δεν έχουν πλήρως απαντηθεί, μπορεί κανείς να περιμένει τον διαυγασμό τους – μια μέρα η επιστήμη θα μπορέσει να μας παράσχει τα στοιχεία εκείνα που είναι απαραίτητα στην πεποίθησή μας. Αφετέρου, διακρίνει τα πρακτικά προβλήματα που συνοδεύουν τη ζωή μας και που όταν εμφανίζονται δεν μπορούμε να περιμένουμε, αλλά πρέπει να επιλέξουμε, να πάρουμε θέση ακόμη και αν δεν είμαστε σίγουροι· πράττουμε υπακούοντας σε προσωπικούς παράγοντες και σε κίνητρα πέραν της λογικής, όπως η ιδιοσυγκρασία, το περιβάλλον κ.λπ. Υποκύπτουμε σε ό,τι μας παρασύρει: όποια υπόθεση μας φαίνεται πιο ζωντανή από τις άλλες την πραγματοποιούμε, τη μεταφράζουμε σε πράξεις.

Εδώ ο Τζέιμς σκέφτεται κυρίως τη θρησκευτική πίστη, πλευρά της οποίας είναι στα μάτια του η ηθική πίστη. Πρόκειται για το «στοίχημα» του Πασκάλ (Blaise Pascal): Πρέπει να πάρουμε θέση και να δράσουμε σε συνέπεια με αυτή ακόμη κι όταν η αλήθεια δεν μπορεί να αποδειχθεί, ακόμη κι όταν δεν μας εμφανίζεται ξεκάθαρα. Αυτή είναι η αφετηρία του πραγματισμού. Αυτές οι θρησκευτικές ανησυχίες βρίσκονται σε όλους τους πραγματιστές και υπό αυτή τη μορφή πρωτοεμφανίζεται ο πραγματισμός στον Τζέιμς. Επομένως η αλήθεια στα μάτια του Τζέιμς παίρνει *προσωπικό* χαρακτήρα και εμφανίζεται αδιαχώριστη από τη *ζωή*. Ένας άλλος μεγάλος πραγματιστής, ο Σίλλερ, από την Οξφόρδη, χωρίς να φτάσει στο σημείο να πει μαζί με τον Τζέιμς ότι είναι αναγκαίο να παίρνουμε θέση απέναντι στα θρησκευτικά ζητήματα, δηλώνει κι αυτός ότι δεν πρέπει να «αποπροσωποποιούμε» την αλήθεια, ούτε να την «αποανθρωποποιούμε», και δίνει στον πραγματισμό του το όνομα *Ανθρωπισμός*.

Παρεμπιπτόντως ο Τζέιμς δεν είχε ακόμη χρησιμοποιήσει τον όρο πραγματισμός. Θα το κάνει στη μελέτη του «Φιλοσο-

φικές αντιλήψεις και πρακτικά αποτελέσματα» που δημοσιεύθηκε στο «Χρονικό του Πανεπιστημίου» Μπέρκλεϋ (Καλιφόρνια) της 9ης Σεπτεμβρίου 1898.⁶⁵ Σε αυτό το κείμενο θα αναπτύξει τις θεμελιώδεις θέσεις του πραγματισμού.

65. «Philosophical Conceptions and Practical Results», ανατύπωση στο *The Journal of Philosophy*, I, Δεκέμβριος 1904, σσ. 673-687, με τον τίτλο «The Pragmatic Method».